

Gonçal Mayos Solsona

Professor titular de Filosofia (UB) i coordinador del doctorat Història de la Subjectivitat, en la Universitat de Barcelona, i col·laborador docent dels Estudis d'Humanitats de la UOC.

FILOSOFIA

MÒDUL 9. EL CRITICISME DE KANT

Index

Introducció	5
Objectius	6
Mapa conceptual	7
1. Context sociopolític	9
1.1. Aufklärung: la Il·lustració alemanya	10
2. Període precrític	12
2.1. Compatibilitzar Newton i Wolff	12
2.2. El correcte ús cognoscitiu de la raó	12
2.3. Naturalesa de l'espai i el temps	13
3. El "criticisme"	15
3.1. El "despertar del somni metafísic", influència de l'escepticisme de Hume	15
3.2. Preponderància ètica damunt coneixement	16
3.2.1. Superar l'ètica emotivista de Hume	17
3.3. Són legítims els "judicis sintètics <i>a priori</i> "?	18
3.4. El criticisme, com a presa de consciència de la tasca radical de la filosofia	19
4. La Crítica de la raó pura, marc general del criticisme	24
4.1. Noció de "crítica" en el criticisme	24
4.2. Noció de "raó"	25
4.3. La "revolució copernicana" de Kant	25
4.4. El mètode transcendent de Kant	27
Resum	30
Exercicis	31
Solucionari	32
Exercicis d'autoavaluació	33
Solucionari exercicis d'autoavaluació	34
Glossari	34
Bibliografia	34
Pàgines web per consultar	35

Introducció

Kant és segurament el filòsof més important de la Il·lustració i potser de tota la modernitat. Per això sovint s'ha dividit el pensament modern entre prekantiana i postkantiana. Quan parlem així, en realitat estem distingint entre el tipus de filosofia que es feia abans de la *Crítica de la raó pura* i després, ja que és en aquesta obra on se sintetitzen els principis del “criticisme” kantiana i de la “revolució copernicana” en filosofia.

Ara bé, Kant no sempre va ser “criticista” ja que va tenir una llarga etapa anomenada “precrítica”, on encara no havia desenvolupat el “criticisme”. No obstant això, podem interpretar tota aquesta llarga etapa com un continuat esforç de Kant per aconseguir formular el “criticisme”, el qual constitueix el seu pensament madur i la síntesi de la seva aportació filosòfica. Hem d'avisar, però, que Kant té un pensament molt complex i molt més ampli que l'identificat amb les seves tres crítiques: *Crítica de la raó pura*, *Crítica de la raó pràctica* i *Crítica de la facultat de judicar*.

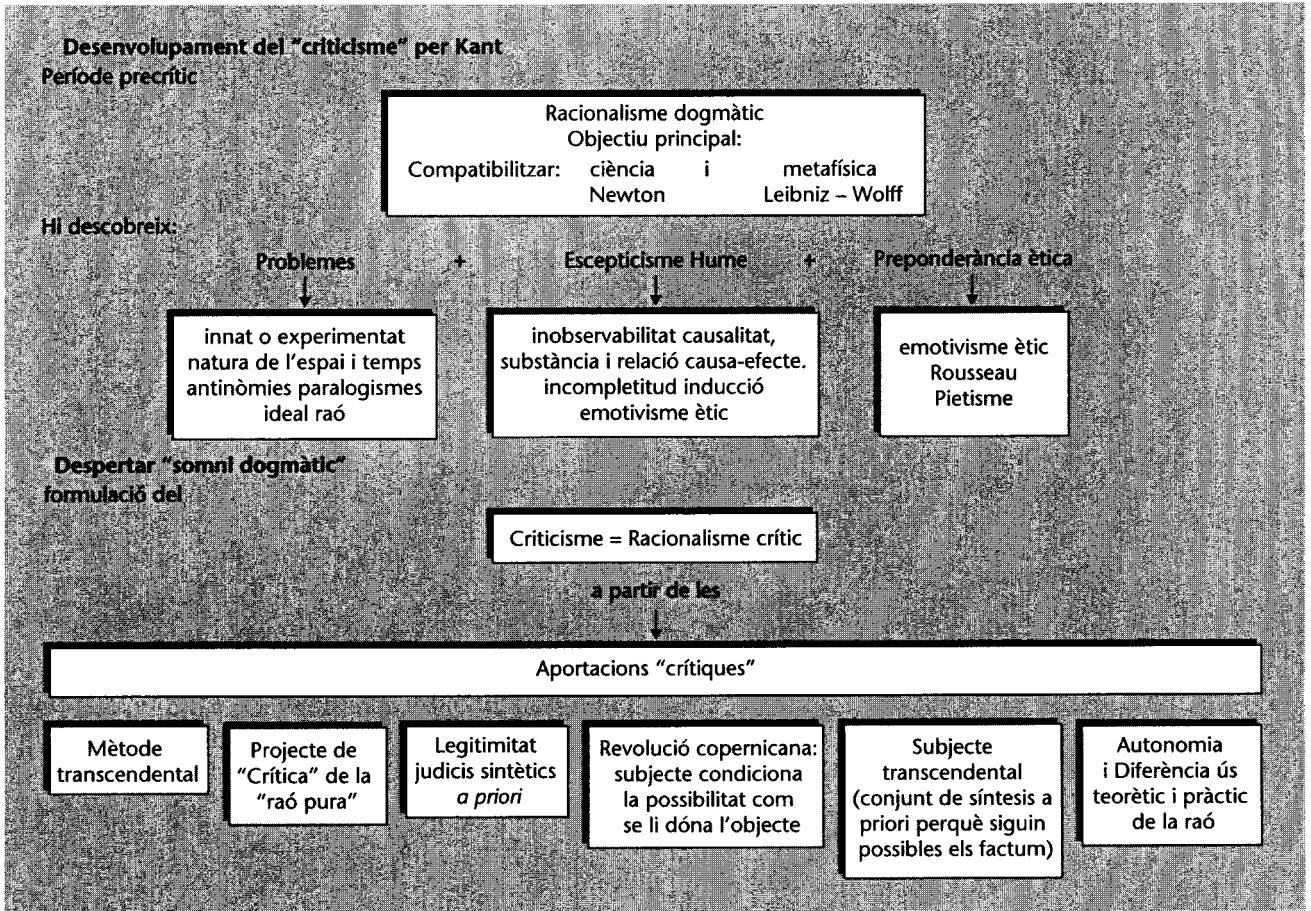
Kant va rebre i va donar resposta específica a la pràctica totalitat dels grans corrents del seu temps: la tradició racionalista moderna, sobretot vista des de la perspectiva de l'anomenada Escola de Leibniz-Wolff; la tradició de ciència física matemàtica, especialment des del sistema del món de Newton; la tradició empirista moderna, sobretot vista des de les conclusions escèptiques que en treu Hume; el pensament i l'actitud il·lustrats, especialment des de la formulació que en donà Rousseau; i, també, la tradició religiosa cristiana, sobretot des de la perspectiva del pietisme luterà en què Kant fou educat...

En aquesta unitat exposarem sintèticament el “criticisme” kantiana tot ressaltant el desenvolupament que va tenir i recollint el diàleg que va generar amb les influències mencionades.

Objectius

- Definir el “criticisme” kantià i el seu enfocament transcendent.
- Fer-lo comprensible des de l’evolució filosòfica de Kant i el diàleg que manté amb les seves grans influències.
- Mostrar el “criticisme” com el nucli de tot el pensament kantià i les seves diverses obres.
- Destacar la importància del “criticisme” per a la història de la filosofia, especialment la moderna.

Mapa conceptual

1. Context sociopolític

És conegut que el filòsof més important de la Il·lustració, Immanuel Kant (1724-1804), no es va allunyar en tota la seva vida de la seva ciutat natal Königsberg. Era una ciutat creada per l'orde dels cavallers teutònics, amb una antiga universitat (fundada el 1544) i que, en temps de Kant, era la capital de la Prússia Oriental (una de les parts –algunes separades per centenars de quilòmetres– en què era dividit el nou Estat prussià). Ara bé, si la cerqueu en els mapes, veureu que avui s'anomena Kaliningrad, està sota administració russa i la població autòctona alemanya fa temps que fou desplaçada.

Com veiem, la situació ha canviat molt; per tant, preguntem-nos: com era el món germànic en temps de Kant?

La ciutat de Kant, a finals del segle XVIII, es troba a l'extrem nord-est d'una amplíssima i força poblada zona de llengua alemanya, la qual, de vegades, funcionava com a llengua d'alta cultura en territoris amb altres idiomes (així, per exemple, fins i tot ben entrat el segle XX, el xec Kafka escriu les seves grans obres en alemany). El món germànic constituïa pràcticament el nucli de l'Europa central i incloïa gran part de l'actual Polònia, importants enclavaments en l'actual Rússia, Bielorrússia i Ucraïna, Àustria i part del seu imperi, una important part de Suïssa, regions disputades amb França com la Lorena i l'Alsàcia, el Luxemburg i algunes regions fronteres d'Holanda i Dinamarca.

Evidentment, la diversitat d'aquest territori era enorme, amb molts dialectes i diferents graus de desenvolupament social, econòmic i cultural. Malgrat que en general havia estat una zona molt comercial i avançada –recordem les lligues de ciutats hansiàtiques–, havia patit la sagnia de grans conflictes com la guerra dels Trenta Anys. Si bé en el XVIII ja es recuperava amb força, el declinar de les *hanses* no era compensat encara pel desenvolupament industrial, que haurà d'esperar fins ben entrat el segle XIX. No obstant això, la característica més destacada i conflictiva d'aquest enorme món germànic era la seva tremenda divisió política.

Hi havia una munió de petites i mitjanes unitats polítiques (al voltant de dos centenars, entre principats, ciutats lliures, etc.) només dèbilment unides per la decadent estructura del Sagrat Imperi Romà Germànic, que, a més, era escindit per rivalitats religioses fruit de l'enfrontament entre reformats i catòlics. D'altra banda, a finals del XVIII i, sobretot, de resultes de les invasions napoleòniques, ràpidament va disminuint el nombre d'unitats independents, ja que s'ha iniciat la pugna per a dominar-los i unificar-los per part de dos grans imperis: l'Austrohongarès i Prússia.

La servitud dels músics i “intel·lectuals” alemanys

Mozart, cansat de ser des de la més tendra infància una espècie de “geni de fira”, en ser adult i molt conegut no va voler sotmetre's a l'estricta submissió de cap senyor. Va morir pobre i força jove després de lluitar molt per conquerir la llibertat personal i creativa. Cercant aquest objectiu, *La flauta màgica* de Mozart fou un dels primers intents de gran òpera musical popular que no depenia de cap mecenes poderós perquè es finançava amb les entrades que pagaven les creixents classes mitjanes.

Per la seva banda, Haydn durant pràcticament tota la seva vida va haver de compondre la música per a totes les festes, misses solemnes, concerts o representacions teatrals dels seus senyors. Segons una significativa anècdota, el seu senyor no li donava permís per a absentar-se uns dies per a inaugurar a ciutat una de les seves obres. Només va aconseguir el permís, component una obra en què els diversos instruments de l'orquestra anaven sortint d'escena després de tocar una determinada tonada, fins que va restar només al final Haydn mateix com a director compositor, que va aprofitar per a demanar, públicament, permís per a sortir d'escena (i, implícitament, ja que el seu desig era prou conegut, poder anar a l'estrena esmentada).

La tremenda fragmentació política té un important efecte sobre la vida i mentalitat dels filòsofs alemanys, ja que els poderosos els estan sempre molt a sobre. Era un món molt provincià, vigilat i on els intel·lectuals eren poc més que serfs, incloent-hi músics genials com Mozart o Haydn. Fins i tot Goethe, que era una espècie de ministre plenipotenciari al ducat de Weimar, tenia problemes de ser admès a la cort en les recepcions de gala.

Ara bé, aquestes limitacions eren compensades per una gran formació cultural, en bona part deguda a la importància que dóna el luteranisme a l'alfabetització (per a poder llegir personalment la Bíblia) i al fet que els clergues reformats poden tenir fills, als quals no poden transmetre grans propietats, però sí una sòlida formació. Així molts intel·lectuals alemanys (no només filòsofs, sinó també científics o grans funcionaris) són fills de sacerdots.

La filosofia alemanya és marcada per l'estesa sensació d'un gran potencial cultural limitat per un marc social i polític molt estret. Per això, molts (com els “afrancesats” hispànics) van saludar la Revolució Francesa com la revolta “real” que ells no podien fer i les forces napoleòniques –d'ocupació!– com un instrument de modernització del país. Ara bé, aviat van reaccionar als desastres de la guerra, recuperant el seu orgull cultural, liderats per Fichte que als *Discursos a la nació alemanya* (1808) proclama que només la formació cultural podia salvar la pàtria. Aquest orgull cultural els va dur també a proclamar, quan la Restauració borbònica va derrotar els revolucionaris i a Napoleó, que al món germànic no li calia fer la violenta revolució política, perquè prèviament havia fet una autèntica revolució intel·lectual que enllaçava amb l'esperit de la Reforma.

1.1. Aufklärung: la Il·lustració alemanya

Malgrat basar-se en l'ideal d'humanitat i un concepte universalista de raó, la Il·lustració no és un moviment cultural homogeni, sinó que està molt marcada pel creixent procés anomenat de “nacionalització de la cultura”. Per això avui els estudiosos tendeixen a distingir-la segons els països i llengües. Especi-

fiquem l'*enlightenment* angloparlant (sovint especificant la Il·lustració escoesa, irlandesa o nord-americana), les *lumières* francoparlants, les *lumi* italianes, *las luces* hispàniques i l'*Aufklärung* alemanya. Quins són els trets diferencials de la Il·lustració alemanya?

L'*Aufklärung* alemanya va ser molt menys crítica amb la religió i el poder polític establert que la Il·lustració francesa; també va ser molt menys burgesa i lliberal que la britànica; i molt més preocupada per la metafísica i els grans discursos sistemàtics que no aquestes dues. També va ser més tardana, ja que la Il·lustració va ser un moviment intel·lectual que, en un primer moment, neix als països més lliberals i amb menys censura de l'època (Holanda i la Gran Bretanya). Es va estendre en un segon moment per França, on es va fer més popular i des d'on –en un tercer moment– es va estendre (interpretada ja com una influència “afrancesada”) primer pel món alemany i italià, i després per l'hispànic, polonès, rus, etc.

Kant situat en les etapes i cultures de la Il·lustració

A més de sintetitzar els trets essencials de la Il·lustració, el filòsof Gonçal Mayos (*La Il·lustració*, Barcelona, UOC, 2006) en distingeix els diversos períodes:

- Els inicis (1688-1723)
- La consolidació (1723-1750)
- Triomf i autocrítiques (1750-1774)
- L'inici de les revolucions (1774-1789) i
- Revolució Francesa: entusiasme i terror (1789-1806).

Mayos també distingeix les diverses tradicions “nacionalitzades” de la Il·lustració: francesa (Montesquieu, Voltaire, Rousseau o Diderot), anglesa (Locke o Defoe, matisant-la de l'escoesa de Hume o Adam Smith), alemanya (Lessing o Kant), italiana (Beccaria), sueca (Linneu), hispànica (Jovellanos o Capmany), nord-americana (Franklin), russa (Lomonosov), holandesa, polonesa, sud-americana...

Com veiem, el criticisme de Kant es formula en els dos darrers i més madurs períodes il·lustrats. A més, tot el seu pensament, malgrat recollir les grans tradicions europees, s'inscriu dins de l'especificitat de l'*Aufklärung* alemanya.

Malgrat que tant Kant com l'*Aufklärung* representen una Il·lustració tardana, van ser clau per a la plena autoconsciència reflexiva d'aquest moviment. Encara que no va guanyar el concurs de l'Acadèmia de Berlín en què participava, Kant va donar el 1784 la millor definició d'Il·lustració. Amb aquest terme, certament, no es referia tant a un concret moviment filosòfic, com a una decisiva capacitat humana (com l'educació) que, malgrat haver estat abandonada durant segles, finalment semblava que passava a exercir-se. En aquest sentit, Kant coincidiria amb el filòsof actual Habermas (de l'Escola de Frankfurt), en què a inicis del segle XXI la humanitat continua en procés d'il·lustració, però no és encara plenament il·lustrada.

2. Període precrític

Tant pel relatiu retard socioeconòmic alemany, com per les dificultats intrínseques a la “revolució copernicana” que representa el criticisme, Kant hi arriba tardanament, ja que només el 1781 (quan ja tenia 57 anys!) publica la *Crítica de la raó pura*. Ara bé, fins aleshores no està ociós, ans incorpora i discuteix moltes de les grans aportacions del segle.

2.1. Compatibilitzar Newton i Wolff

Ben aviat Kant s'interessa molt per l'obra científica de Newton, el sistema del món físic del qual considera com la darrera paraula per al cas. Seguint “principis newtonians”, a *Història general de la naturalesa i teoria del cel* (1755), Kant formula la tesi encara avui acceptada sobre la formació de les estrelles, les nebuloses i els planetes (se l'anomena tesi de Kant-Laplace també en homenatge al científic francès que posteriorment la desenvolupà autònomament).

Kant sempre considera la física newtoniana com el cim de la ciència i, per tant, com el *factum* indiscutible a partir del qual analitzar les condicions de possibilitat del coneixement teòric. Ara bé, com que era format dins de l'escola de racionalisme (que després anomenarà “dogmàtic”) de Leibniz-Wolff, Kant intenta explicitar un fonament metafísic de les teories de Newton que fos compatible amb els principis d'aquesta escola.

Ara apuntarem dos aspectes de la comparació entre la ciència física de Newton i el sistema “racionalista dogmàtic” de Wolff, que són essencials per a l'evolució del pensament de Kant vers el criticisme.

2.2. El correcte ús cognoscitiu de la raó

El primer aspecte del treball precrític que duu Kant al criticisme és la incoherència a què es pot arribar quan s'aplica la raó més enllà de l'experiència possible. És sabut que Kant comença a redactar la *Crítica de la raó pura* per la “Dialèctica transcendental”, analitzant la “il·lusió transcendental”. Aquesta aparença fal·laç de coneixement s'esdevé quan la raó no s'aplica a dades sensibles sinó simplement (i de manera apriorística) sobre les categories de l'enteniment. És el cas per exemple, quan es deixa d'atendre a causes concretes i determinades empíricament (la causa del fum és el foc) i s'extrapola en abstracte la relació de causa-efecte, pretenent determinar la “primera causa” o “la causa de totes les causes” més enllà de tota experiència.

Llavors, Kant mostra que el procedir del racionalisme dogmàtic cau en contradiccions (“antinòmies”), ja que es poden demostrar amb rigor lògic coses contradictòries (com la llibertat i el determinisme –3a. antinòmia–). Llavors també es cau en sofismes o “paralogismes” –diu Kant– que són argumentacions errònies, però que aparentment semblen correctes; o es plantegen qüestions no susceptibles de cap demostració, ja que no és possible demostrar fidedignament ni l’existència ni la no-existència de Déu (“ideal de la raó”, ho anomena Kant).

Kant queda molt trasbalsat per la constatació que una mateixa raó tingui èxits tan considerables com la física newtoniana però, en canvi, caigui en “il·lusions” de coneixement i en contradiccions com les que ell constata en el racionalisme dogmàtic. Conclou que cal “una crítica” de la raó que pugui dur a terme dues tasques decisives. Una és positiva: guiar la raó en el seu ús correcte (és a dir, en el marc on tenim dades empíriques o, almenys, una experiència possible). L’altra és negativa: limitar l’ambició “presumptuosa” de la raó quan pretén conèixer sense dependre en absolut de l’experiència sensible.

Kant admet l’espontània i legítima aspiració metafísica humana a reclamar rasons últimes, a remuntar-se a l’incondicionat i a pretendre determinar el noumen; però “la crítica de la raó” ha de distingir les pretensions del saber i demostrar rigorosament que només hi ha autèntic coneixement dels fenòmens i a partir dels fenòmens. La resta o bé és el legítim ús regulatiu de les categories (que és el que fa en gran part de la *Crítica de la raó pura*) o bé una extensió de l’ús de la raó a efectes exclusivament ètics (*Crítica de la raó pràctica*).

2.3. Naturalesa de l’espai i el temps

La segona gran conseqüència per al naixement del criticisme que resulta de la confrontació que fa Kant entre Newton i Wolff és la seva reflexió sobre la natura de l’espai i el temps. Per a Newton l’espai és “absolut”, és a dir, té existència per si mateix i amb independència que hi hagi o no cap cos material o que el percebi cap ésser (n’exclou Déu, ja que en un moment donat anomena l’espai “*sensorium dei*”). De manera similar, també el temps és considerat una dimensió “absoluta”, que és prèvia a qualsevol esdeveniment concret. Per contra, Leibniz (i Wolff el segueix) l’espai i el temps són “aparences” que resulten de l’acció de les “mònades” o “àtoms metafísics”. En contra de les intuïcions humanes, el sensible –incloent la matèria, l’espai i el temps– és per a Leibniz una aparença i no té pròpiament realitat física.

Anticipant les posteriors geometries “no euclidianes” o la teoria de la relativitat d’Einstein que no encaixen amb la percepció humana de l’espai, Leibniz apunta que l’espai és una mera relació entre “mònades” i que té característiques diverses en funció dels axiomes o principis que el defineixen. Encara que Kant, no seguirà en aquest punt a Leibniz, sí que concorda amb ell que l’espai

i el temps no són realitats absolutes i en si, sinó relatives, fenomèniques i per a nosaltres (el “subjecte transcendent” humà). Per això, argumenta que l’espai o el temps com a tals mai no són percebuts, ni tampoc són un concepte afegit a la percepció, sinó que són la condició que fa possible la percepció i permet estructurar-la en un tot coherent.

Espai i temps més que percebuts, són la condició de tota percepció

El següent exemple no fa justícia a la complexa argumentació kantiana que defineix l’espai i temps com a condicions de possibilitat *a priori* de la sensibilitat, però pot servir per a aproximar-nos-hi:

Creiem que, si traïem els cossos, podrem percebre l’espai mateix, buit i absolut. Però això és impossible, perquè inclús l’horitzó o el cel són plens de coses (aigua, aire, estrelles...). Només en la fantasia i tancant els ulls, podem imaginar-nos un espai completament buit; ara bé això no és cap percepció real, ni coneixement científic. Més aviat, sembla que estem testimoniant fins a quin punt l’espai és per a nosaltres quelcom tan essencial, perquè no podem ni imaginar-nos veient sense pressuposar-hi l’espai.

Pel que fa al temps Kant és rotund: tot fenomen o qualsevol acte de la nostra ment l’associem inevitablement a un moment temporal del nostre flux mental, la unitat del qual és la condició de possibilitat que la nostra consciència sigui una i coherent (i no esquizofrènicament escindida).

Kant matisa tant els empiristes com els racionalistes, dient que l’espai no és quelcom *a posteriori* que alguna vegada haguem percebut, però tampoc no és una idea *a priori*, sinó una condició de la manera humana de percebre. No és certa, per tant, la teoria dels empiristes més radicals (que certament no eren tots) que interpreten la ment com una “*tabula rasa*”, en què la ment mateixa –“la *tabula*”– no hi aporta res. Per Kant, la nostra ment i la nostra experiència fenomènica pressuposa un complex “subjecte transcendent” que condiciona decisivament el seu funcionament pel que fa a la sensibilitat, a l’entiment o a la raó; tant pel que fa al coneixement científic, com a la decisió ètica, a l’apreciació estètica, a l’aspiració metafísica o religiosa, etc.

3. El “criticisme”

Ja hem exposat algunes de les qüestions que molt aviat van preocupar Kant i que el van dur a una llarga reflexió que progressivament l'apartà del racionalisme dogmàtic i del seu projecte personal de compatibilitzar-lo amb Newton. Ara bé, malgrat que ja feia temps que havia començat l'evolució vers el criticisme, és cert que –segons confessa el mateix Kant– la lectura de Hume li va provocar una profunda transformació en les idees i el va ajudar a “despertar del somni metafísic”.

3.1. El “despertar del somni metafísic”, influència de l'escepticisme de Hume

Llegint la traducció alemanya feta per Schulze de la *Investigació sobre l'enteniment humà* de Hume, Kant s'aparta del wolffisme, despertant-se “de l'endormiscament dogmàtic, i donà una direcció enterament diferent a les meves investigacions en el camp de la filosofia especulativa” (Prolegòmens, trad. G. Vilar, pàg. 65). Per a Kant (A764-B792): “Hume era el més agut de tots els escèptics i, se'ns dubte, és els més important si ens fixem en l'influx del mètode escèptic per a provocar el rigorós examen de la raó.” L'escepticisme és –per a Kant– una doctrina essencial per a educar la raó i fer-la evolucionar (com li passa a ell mateix) vers el criticisme –diu (A769-B797)–: “L'escèptic és l'educador del sofista dogmàtic, al qual duu a fer una sana crítica de l'enteniment i de la pròpia raó.”

Ja hem apuntat com Kant accepta l'aplicació a ultrança del principi empirista que fa Hume per a demostrar que ni l'espai, ni el temps, ni la relació de causalitat, ni la substància... són realment perceptibles en si mateixos.

“vaig assajar de veure si l'objecció de Hume no es podia representar de manera general, i aviat vaig veure que el concepte d'enllaç de causa i efecte era lluny d'ésser l'únic concepte mitjançant el qual l'enteniment pensa *a priori* els enllaços dels objectes; és més, ben aviat vaig veure que tota la metafísica n'està constituïda, d'aquests conceptes [...] que no es derivaven de l'experiència, com Hume havia temut, sinó que tenen llur origen en l'enteniment pur.”

Kant. *Prolegòmens*, 6

Ara bé, així com Kant considera molt rigoroses les anàlisis empiristes que fa Hume i, a partir d'elles, s'apartarà de l'ingenu apriorisme del racionalisme dogmàtic, s'oposa a les conseqüències escèptiques que en treu Hume, per a fonamentar un criticisme racionalista (al segle XX l'Escola de Frankfurt parlarà de “raó crítica”). Així, Kant vol superar alhora les deficiències del racionalisme dogmàtic i de l'escepticisme i, en cert sentit, també de l'enfrontament entre racionalistes i empiristes, tant durant el XVII com al llarg de la història de la

filosofia. Des d'aquesta perspectiva i d'acord amb el capítol final de la *Crítica de la raó pura* anomenat "Història de la raó pura" (A 852-856), podem veure el críticisme kantianista com la profunda transformació a què s'ha de sotmetre el racionalisme, per a evitar que caigui en el "dogmaticisme" i alhora superi les crítiques de l'escepticisme humeà.

A part d'ajudar-lo a superar l'actitud del dogmatisme dogmàtic, Hume planteja almenys dos altres concrets i importants reptes per a Kant, com veurem.

- 1) l'un ajuda Kant a distingir totalment entre decisió ètica i coneixement teòretic, i
- 2) l'altre l'ajuda a comprendre la decisiva aportació pura i *a priori* que fa la raó.

3.2. Preponderància ètica damunt coneixement

Kant va ser educat, per voluntat expressa de la seva mare, dins del pietisme: una part del luteranisme que valorava sobretot la fe i el comportament ètic per damunt del coneixement i la racionalitat. Per a ells era més important creure en Déu i actuar bé que no ser molt savi o lògic. Fins i tot sospitaven que tot sovint la intel·ligència i la racionalitat no ens fan millors i entrebanquen la fe cristiana.

Ja adult, Kant sempre es va mantenir relativament al marge del pietisme. Així, malgrat interessar-se per la teologia i la religió, sempre es va negar a fer-ne classes a la universitat, va tardar molt a escriure a fons sobre aquestes qüestions i, quan ho va fer, va remarcar sempre que ho feia "dins dels límits de la mera raó" i no d'acord amb la fe.

Ara bé, a través de la lectura de l'il·lustrat atípic i força crític amb la raó que és Rousseau, Kant es va fer conscient –diu– de la superioritat de l'home bo (per molt que sigui poc intel·ligent) per damunt de l'home racional però malvat. Es va adonar que fins aleshores havia prioritzat la recerca del coneixement i la racionalitat, per damunt del bé; i que per a la filosofia i la humanitat és més important el bé que no el coneixement.

Rousseau: despertar del "somni cognoscitiu"?

Kant fa un gran elogi del seu deute amb Rousseau, que és comparable als que fa respecte Hume. Diu Kant:

"Sóc investigador per inclinació i sento tota la fe del coneixement. Hi va haver un temps on vaig creure que només això podria honorar la humanitat. Rousseau va adreçar el meu camí. Va desaparèixer així aquesta preferència que m'havia figurat. Vaig aprendre a honorar l'ésser humà".

Cal recordar que Rousseau al *Discurs sobre les ciències i les arts* denuncia que, malgrat el progrés d'aquestes, la humanitat no és millor ni més bona. Al contrari, més aviat sembla haver degenerat, com si el progrés en la cultura i el saber perjudicés la bondat natural humana.

En endavant, segurament també influït pel pietisme en què havia estat educat, Kant sempre distingirà l'acció ètica i el coneixement teorètic. Això i el superior valor del bé, el duran a justificar la diversitat de l'ús pràctic i el teorètic de la raó, i a permetre en el primer coses que negava en el segon, com per exemple: argumentar a partir de Déu o pressuposar la llibertat i la immortalitat de l'ànima.

3.2.1. Superar l'ètica emotivista de Hume

En primer lloc, Hume negava que la raó fos decisiva en l'àmbit ètic, ja que els valors i decisions ètics depenen –segons Hume– de motivacions emotives, és a dir hi manen el sentiment i les passions. Per això havia afirmat que a l'ètica “la raó és esclava de les passions”, ja que la raó només informa o assessora, però no mana ni decideix.

Per a Kant, l'emotivisme humeà representava el més radical fracàs de la raó i el racionalisme en la mesura que considera l'ètica com l'aspecte suprem de la humanitat, més que no el coneixement. Per això, proposa una ètica totalment diversa (per a Kant l'única que fa justícia al nom “ètica”) i que torna a basarse en la raó i que rebutja com a “no ètiques” totes aquelles decisions preses per inclinació, pel sentiment i obeint l'emotivitat o les passions.

Segons Kant, l'ètica es basa en la raó, però accepta que no en el mateix ús que en el coneixement i teoria, sinó que per un específic i força divers “ús pràctic de la raó”. A més, interpreta “pràctic” com a conforme al deure moral i a un imperatiu categòric, i per tant quelcom oposat a “pragmàtic”, que se sotmetria a les circumstàncies concretes i a imperatius hipotètics.

La raó “pràctica” no és exactament igual que la “teorètica”, però és raó i no emoció

Com veiem Kant rebutja totalment “l'ètica emotivista” de Hume, però en canvi accepta que l'ús concret de la raó, que és vàlid i correcte en el camp ètic, no ha de ser necessàriament el mateix que l'ús de la raó en l'àmbit teorètic, científic o cognoscitiu. Kant necessita fer aquesta distinció per a evitar caure en paradoxes com les del racionalisme dogmàtic wolffià, de Leibniz però sobretot de Spinoza, on fàcilment el determinisme s'imposa a la llibertat. Kant considera que la barreja i identificació metafísica de l'ús ètic i cognoscitiu de la raó, com en Spinoza, porta a concloure que l'ètica no és fruit d'una decisió lliure i per deure moral, sinó simplement determinada totalment per les inclinacions de la mateixa natura i/o en funció de les circumstàncies o situacions concretes.

A la *Crítica de la raó pràctica* i la *Fonamentació de la metafísica dels costums*, Kant oposa l'imperatiu “categòric” (que té una forma del tipus “sempre i en tot moment cal...”, no acceptant excepcions) a l'imperatiu “hipotètic” (“en tal circumstància o moment, llavors cal...” i adaptant-se a cada situació). Per a Kant, actuar èticament comporta una decisió autònoma i presa lliurement, però sense atendre el mateix benefici, inclinacions emotives o circumstàncies atzaroses.

Així, Kant qualifica d'ètica l'acció de retornar uns diners perduts, si es fa lliurement, responsablement i per deure moral. Ara bé, no mereix el qualificatiu d'ètica si es fa: perquè ens hi obliga algú; perquè hom s'ha adonat que el vigilen i per tant quedarà malament si es queda els diners; o bé si s'ha adonat que els ha perdut algú molt ric, la recompensa del qual el pot beneficiar més que quedar-se els diners; o fins i tot si els retorna a algú que s'aprecia, però no a algú que s'odia. En tots aquests casos (fins i tot el darrer, reflexiona-ho!) s'ha vulnerat algun dels principis que Kant posa com a condició de possibilitat de l'ètica: no es fa lliurement ni per deure; es fa per càlcul instrumental o interès pragmàtic; per inclinació o emotivitat; atenent només les circumstàncies; sense aplicar un criteri universal ni permanent...

3.3. Són legítims els "judicis sintètics *a priori*"?

Kant anomena "judici analític" com el coneixement que resulta totalment de la definició dels termes implicats (el que Hume anomenà: "relació d'idees"). Tant per a Kant com per a Hume els millors exemples els trobem en les matemàtiques: ja que, tal com hem definit "1", "2", la suma "+" i la igualtat "=", és evident i es pot determinar *a priori* que $1 + 1 = 2$. D'altra banda, si definim "triangle" euclidianament (que és l'habitual), se'n desprèn necessàriament i es pot deduir sense recórrer a l'experiència o la sensibilitat que la suma dels seus angles sumen 180° .

Kant anomena "judicis sintètics" els que aporten un coneixement completament nou, que no és ja implícit en la definició dels termes. Un exemple senzill és: "avui en Jaume no ha vingut a classe". Com es pot extreure o demostrar aquest nou coneixement? Hume pensava que aquests tipus d'exemples són "qüestions de fet" i només es poden demostrar empíricament i *a posteriori* invocant una impressió (per exemple, la visió d'en Jaume a dins de la classe en el dia d'avui). Kant accepta que hi ha judicis d'aquest tipus i els anomena "sintètics *a posteriori*"; no presenten gaires problemes i en les ciències n'hi ha molts.

Ara bé, Kant també sabia que Leibniz afirmava que els judicis "sintètics" que aportaven nova informació que –segons tots els racionalistes del segle XVII– es podien trobar o demostrar *a priori* (sense recórrer a l'experiència). Per tant, en termes kantians hi hauria també "judicis sintètics *a priori*". Ara bé, Hume (en això molt més radical que els empiristes anteriors) rebutjava totalment aquesta possibilitat i Kant s'adona de la importància de demostrar la necessària existència de judicis sintètics *a priori*.

Els errors –explicitats per Kant amb les antinòmies, parallogismes o ideal de la raó– del racionalisme dogmàtic quedarien fàcilment explicats si efectivament eren impossibles els judicis sintètics *a priori*. Ara bé, com que Hume també havia demostrat la inevitable incompletesa de la inducció i que no es podia per-

cebre la relació mateixa de causalitat (només es percebia la coincidència de causa i efecte, recordeu la unitat anterior)..., en tal cas la ciència predictiva i especialment la metafísica resultarien també impossibles. Tant la ciència predictiva com tota metafísica depenen –pensa Kant– que siguin possibles els judicis sintètics *a priori*.

Així, amb voluntat pedagògica perquè la *Crítica de la raó pura* no acabava de ser ben entesa, explica Kant a *Prolegòmens a tota metafísica futura que vulgui presentar-se com a ciència* (1783) la necessitat de formular el criticisme i la “revolució copernicana”. Per tant, la possibilitat de legítims “judicis sintètics *a priori*” és una qüestió essencial per a entendre el criticisme kantian, però cal dir que no és l’única ni es pot aïllar de les altres qüestions (algunes de les quals hem anunciat breument) que també el duen al criticisme.

3.4. El criticisme, com a presa de consciència de la tasca radical de la filosofia

Hem vist que Kant arriba al criticisme a través de la crítica empirista i escèptica de Hume, però també com a resultat de la seva llarga reflexió sobre la diferència en l’ús de la raó que fa Newton en la seva física i Wolff en la seva metafísica. El criticisme no ha de ser vist només com una important revolució en la teoria del coneixement, sinó també com un decisiu aprofundiment en la concepció de filosofia i de la seva tasca primordial.

Elaborant la distinció moderna entre “ciència” o mètode científic i filosofia o fonamentació filosòfica, Kant conclou que els científics legítimament poden procedir dogmàticament, però en cap cas els filòsofs. Per la naturalesa de la seva investigació, el científic centra la seva atenció a explicar determinats fenòmens o teories en funció del marc científic de què disposa (és a dir, fa el que l’actual filòsof de la ciència Thomas S. Kuhn anomena “ciència normal” a partir d’un “paradigma científic”). Per tant, normalment, el científic no pot permetre’s qüestionar radicalment les bases a partir de les quals treballa, que és el que ha de fer pròpiament el filòsof (i –segons afirma Kuhn– els científics durant els períodes de “ciència revolucionària” en els quals no hi ha un paradigma establert).

Per Kant és filòsof tot aquell que fa una investigació radical que qüestiona els primers principis heretats i investiga els fonaments últims de tot. Per això, i acceptant la idea humeana que aquests fonaments arrelen en la natura de les facultats humanes. Com a part clau de la seva “revolució copernicana”, Kant es proposa investigar radicalment la raó, especialment el que aporta per ella mateixa, “pura i *a priori*”, el que només ella pot aportar, ja que no pot procedir de cap experiència.

Kant s’acusa a si mateix (i tots els filòsofs “dogmàtics”) que –durant el seu període precrític– ha pressuposat “dogmàticament” principis i procediments que

no havia avaluat críticament, no només fent de científic (com en la *Teoria del cel*), sinó que havia pretès fer-ho com a filòsof, caient en la pitjor metafísica. En d'altres termes, Kant no havia avaluat críticament els principis i procediments del racionalisme wolffià i per això havia estat encara més “dogmàtic” que el mateix Wolff. Certament aquest no ha estat prou radical ni ha procedit críticament i per tant havia edificat –com altres abans– un “racionalisme dogmàtic”, però els deixebles que el seguien “cegament” encara eren més “dogmàtics”.

Kant és dels primers filòsofs en distingir perfectament entre ciència i filosofia, ja que pels grecs clàssics la filosofia era la veritable “ciència” o “episteme”; pels medievals la filosofia era equivalent a “ciència humana” (en el sentit d'aquella que la humanitat podia assolir per les seves soles forces); i per moderns com Descartes o Leibniz hi ha una continuïtat sense un totalment clar “salt” entre ciència i filosofia. En canvi per Kant, la ciència és l'aplicació de la raó geomètrica filla de la revolució científica a la física matemàtica. En canvi, l'autèntica filosofia ha de refer i cercar de nou (com deia Descartes “almenys una vegada en la vida”) els fonaments radicals de totes les qüestions humanes.

Kant pensa que l'escola wolffiana, com molts filòsofs abans i ell mateix en el seu període precrític, no havien assumit la tasca del començament radical i crític i s'havien limitat a pressuposar i desenvolupar uns determinats principis (per exemple, de “no contradicció” o de “raó suficient”) i mètode (per exemple, el deductiu *a priori* i sense atendre cap experiència possible). Per això, no només havia procedit dogmàticament com tot científic, sinó que havia caigut en el dogmatisme filosòfic (la filosofia ha de tenir un començament absolut que no doni res per suposat, mentre que la ciència pot manllevar els seus principis a la filosofia).

Al segon pròleg de la *Crítica de la raó pura* (BXXXV), diu Kant:

“La crítica no s'oposa al **procediment dogmàtic** de la raó en el coneixement pur d'aquesta en tant que ciència (ja que la ciència ha de ser sempre dogmàtica, és a dir, ha de demostrar amb rigor a partir de principis *a priori* segurs), sinó al **dogmatisme**, és a dir, a la pretensió d'avançar amb purs coneixements conceptuals (els filosòfics) d'acord amb uns principis [...] sense haver examinat la forma ni el dret amb què s'hi arriba. El dogmatisme és, doncs, el procediment dogmàtic de la raó pura **sense prèvia crítica de la pròpia capacitat.**”

Kant. *Crítica de la raó pura* (BXXXV)

A diferència del “procediment dogmàtic”, però també del dogmatisme, el procedir crític o transcendental en què es basa el criticisme kantià avalua l'autèntic abast de les diverses capacitats humanes (sensibilitat, enteniment, ús regulador de les idees, raó especulativa, raó pràctica, judicis determinants i reflexius...). També determina les condicions de possibilitat que fan possibles aquestes capacitats, en fixa la concreta legitimitat de cada una, evita que hom superi “presumptuosament” l'ús legítim i que es bloquegin mútuament en

El criticisme kantià com a ontologia (Heidegger)

Per a Heidegger les crítiques i l'ús regulador de les idees remet al discurs ontològic i radical que pregunta en general “en què consisteix ser”. És així perquè no cerquen tant el coneixement explicatiu d'alguna cosa (l'òntic), com calibrar la possibilitat, valor, legitimitat, certesa i limitació de tot coneixement. Per Heidegger, és ontològica aquella recerca que es pregunta per la possibilitat i natura mateixa del saber i del ser.

barrejar-se'n l'ús. Precisament per això Kant remarca amb molta cura i persistència que quan en les tres crítiques parla de noïmens (la-cosa-en-si, el jo, el món o Déu) ho fa només dins de l'ús regulador de les idees, que en fixa l'ús correcte, però no com a pretès coneixement dogmàtic. Ho fa només per determinar els límits dels diversos usos racionals que se'n poden fer.

Com veiem, el procediment *dogmàtic* i el *crític* són absolutament incompatibles en el temps, no poden coincidir en un mateix instant i en un mateix ús de la raó. Però sí que poden donar-se en una mateixa persona com a successius: hom pot procedir dogmàticament quan intenta explicar un problema concret (a la manera dels científics) i críticament quan intenta avaluar la possibilitat d'accedir a un tal coneixement (remuntant-se necessàriament a les darreres arrels de la qüestió). Per tant, pensa Kant, el procediment crític és propèdèutic i provisional per a superar els arguments escèptics i, a partir d'aquest moment, permetrà un posterior procediment dogmàtic, que llavors ja no és dogmatisme filosòfic sinó legítim treball científic.

La filosofia crítica obre l'àmbit específic de la fonamentació transcendental. Malgrat que hi ha moments en què Kant pensa que explicita les possibilitats universals i definitives de tota raó, qualsevol coneixement o de tota ètica que valguin com a tals, el procediment crític comporta reconèixer la finitud del subjecte humà i, per tant, ha de ser provisional i radical. Té un vessant negatiu, que limita les pretensions "presumptuoses" de la raó, i un altre de positiu, ja que així garanteix i legitima l'ús adequat de la raó (que, una vegada limitat, ja no ha de patir escèpticament). Així, pensa Kant que ha superat els atacs de l'escepticisme, ja que allí on la raó no pot arribar, és limitarà; però en canvi, allí on sí pot arribar, allí sí que sabrà que coneix amb rigor i sense cap possible dubte.

Ara Kant és conscient que, en la seva època precrítica, ell mateix tampoc no havia mantingut clara la distinció entre filosofia i ciència, i les havia barrejat perillosament. **No havia estat prou radical, doncs, en la seva presa de posició filosòfica, ni havia anat a les autèntiques arrels del filosofar. I això que és plenament legítim i fins i tot inevitable per a un científic, no ho és per a un filòsof en la seva recerca de radicalitat.** A més havia barrejat ciència i metafísica dintre de la raó geomètrica sense qüestionar-se la legitimitat d'aquesta perspectiva racional. És a dir, **no havia transitat cap a la noció de raó crítica**, una raó que s'autoavalua transcendentalment (i no com a transcendent) i que és capaç de distingir els diversos àmbits sobre els quals es projecta.

Només quan Kant desperta del somni dogmàtic i passa a problematitzar i tematitzar la mateixa facultat cognoscitiva (raó) i a determinar-ne el condicionament a priori pot superar la perspectiva de la raó geomètrica (la qual no rebutja totalment, ans només la limita i redueix a l'àmbit científicocognoscitiu, vedant-li l'àmbit metafísic i filosòfic) vers la raó crítica (que ocuparà ara l'àmbit pròpiament filosòfic).

Similituds entre Descartes i Kant

Hi ha importants similituds –salvant les òbvies distàncies– entre l'evolució de Kant i la de Descartes. Coincideixen a dur a terme en un moment donat un profund canvi de perspectiva respecte de l'actitud i el procediment que fins aleshores havia estat el seu. Així descobreixen –similarment però cada un a la seva manera– el que comportava fer autèntica filosofia.

En un primer moment, tots dos fan importants descobriments en física matemàtica, fruit d'un treball en què no posaven en qüestió els principis del seu paradigma mental com a científics.

Fins i tot coincideixen a tenir un moment en què pensen que la filosofia és poca cosa més que explicitar el mètode, els axiomes o els procediments metafísics que pressuposa la ciència. Així Descartes redacta les Regles per a la direcció de l'enteniment i el Kant precritíc intenta harmonitzar newtonianisme i wolfisme.

Però també tots dos, de forma diversa però comparable, s'adonen que la filosofia requereix un nou començament i fonamentació radicals que representen un "salt" molt important respecte dels mètodes i perspectives del seu anterior treball. Així podem comparar el dubte hiperbòlic radical i la recerca de la primera veritat de Descartes amb el mètode transcendental i propedèutic de Kant i la seva "revolució copernicana". També podem comparar les Meditacions metafísiques de Descartes amb la kantiana Crítica de la raó pura.

Kant conclou que l'autèntic filòsof ha de procedir críticament i sense pressuposar res. Naturalment, això no vol dir la ingenuïtat que l'autèntic filòsof crític ho ha de ser tot just néixer i sense adquirir cap experiència prèvia. No és això, com diu el clàssic "primer cal viure i, només després, filosofar". A més, la lògica humana condueix primerament a provar pel procediment dogmàtic i metafísic perquè la metafísica és una aspiració universal; per això és tant important i "educatiu" l'escepticisme, perquè sovint és el resultat d'aquest dogmatisme metafísic i, alhora, el seu antídot. L'escepticisme és la reacció –diu Kant– davant d'una raó presumptuosa que creu descobrir-ho o treure-ho tot d'ella mateixa; si bé l'escèptic cau en l'extrem contrari en pensar que mai no podrà conèixer res de cert. Per això només el filòsof crític pot salvar la raó i fonamentar legítimament un nou racionalisme: el criticisme.

El criticisme –pensa Kant– pot fonamentar una nova metafísica diversa de la tradicional i denunciada. Per a Kant, hi ha una metafísica legítima en la mesura que efectivament respon qüestions que van "més enllà de la física", com les tres preguntes essencials a la humanitat (per això es resumeixen en la qüestió: què és l'home?): què puc conèixer?, què he de fer? i què m'és permès esperar?

De fet, Kant concep i escriu les seves tres crítiques com a preparació o "propedèutica" d'aquestes qüestions: *Crítica de la raó pura* (primera edició 1781, segona ampliada el 1787), *Crítica de la raó pràctica** (1788) i *Crítica de la facultat de judicar* (1790). Cal avisar que, així com les dues primeres crítiques encaixen força bé amb les dues primeres qüestions mencionades, la *Crítica de la facultat de judicar* no encaixa del tot amb la qüestió "Què m'és permès esperar?", ja que aquesta inclou coses que Kant planteja als seus escrits sobre religió (per exemple, *La religió en els límits de la mera raó*, 1793) i sobre filosofia de la història (per exemple, *Idea d'història universal en sentit cosmopolita* (1784), *Resposta a la*

* Noteu que també remet a la raó pura i, per tant, es podria titular sense error "Crítica de la raó pura pràctica".

pregunta: Què és Il·lustració? (1784) o Per a la pau perpètua (1795, segona amplificada 1796).

En el seu projecte de sistema filosòfic, Kant inclou un altre concepte legítim de “metafísica”: la recerca dels principis metafísics necessàriament pressuposats en els dos grans camps de la naturalesa i “dels costums”. En cada un d’ells inscriu obres com per exemple *Principis metafísics de la ciència natural* (1786) o *Metafísica dels costums* (1797) i la molt important i bàsica *Fonamentació de la metafísica dels costums* (1785).

4. La Crítica de la raó pura, marc general del criticisme

Com hem vist, l'obra de Kant que inaugura el seu període "crític" representa tota una revolució en la teoria del coneixement i, fins i tot, de la filosofia. Ara bé, per què és una "crítica" i s'ocupa de la "raó pura"?

4.1. Noció de "crítica" en el criticisme

En primer lloc, cal deixar molt clar que el mot *crítica* de l'obra kantiana no té el sentit avui majoritari d'una valoració pejorativa o bàsicament negativa; és a dir, no és cap protesta, rebuig o atac. En el grec clàssic, el verb *krinein* volia dir 'distingir un element d'un altre, escollir quelcom entre moltes coses o separar els elements d'un conjunt' i *krités* volia dir 'jutge' o 'àrbitre'. Rementant a aquest sentit clàssic, per Kant *crítica* és el judici que determina el valor d'alguna cosa, descrivint tant les seves qualitats com defectes. És el mateix sentit amb què avui parlem d'un crític literari, cinematogràfic, etc. que seria aquell expert capaç de judicar rigorosament alguna cosa i donar un judici raonat sobre el seu valor. Per la mateixa arrel, *criteri* etimològicament vol dir 'el que permet discriminar entre dues coses' i per això diem que hom "té criteri" o que té "bon criteri" quan sap escollir i comportar-se.

Significat d'El críticón i El criteri

El títol de l'obra de l'escriptor i filòsof aragonès Baltasar Gracián (1601-58) *El críticón* (1651-7) no fa referència a qui permanentment protesta o que tot el disgusta i tot ho ataca, sinó que hi planteja l'adequat comportament durant les diverses edats de l'home a través del diàleg i aventures d'Andrenio (l'home natural, dominat pels impulsos espontanis) i Critilo (l'home culte, educat i savi, que reprimeix les passions, es controla i actua prudentment, és a dir: actua amb criteri). Similarment, *El criteri* (1843) del filòsof català Jaume Balme (1810-48) proposa ensenyar a aplicar el sentit comú equilibradament i en la moderació.

Les tres crítiques de Kant són, doncs, l'examen públic i el judici rigorós de la raó pura, intentant distingir-hi el que li pertoca i el que no, discriminar el que li és propi del que li és improp. Dins del sistema de Kant, l'anàlisi de les funcions i condicions que caracteritzen la raó pura realitzada a les tres crítiques li permeten distingir, calibrar i discriminar les qüestions que són prèvies al desenvolupament detallat dels seus dos grans àmbits –"natura" i "moral"–, d'una banda en els seus principis metafísics, i, de l'altra, en el seu desenvolupament empíric.

El mateix Kant usa la metàfora de l'anàlisi química per referir-se al que vol fer en les seves crítiques: descobrir els elements que componen la raó pura (primera part de la *Crítica de la raó pura*: "Doctrina dels elements") i després mostrar com interactuen entre si i com s'ha de limitar o dirigir la seva interacció (segona part: "Doctrina del mètode").

Com veiem Kant desenvolupa la vella idea moderna de **calibrar les possibilitats** de la raó humana, per tal de poder-ne fer usos correctes. Remet, doncs, tant a les velles idees del mètode i de la fonamentació radical (per exemple, Descartes), com de l'anàlisi de l'abast de les facultats i la natura humana (Hume).

4.2. Noció de “raó”

Per a entendre bé el pensament de Kant (sobretot si es llegeixen traduccions), cal saber que usa el mot “raó” de tres maneres molt properes:

D'una banda, per a referir-se **en general i en la seva totalitat a la facultat intel·lectiva i raonadora humana**; es contraposa, per tant, als sentits, als sentiments, a la fantasia i a les passions. Té un significat molt ample, similar al vulgar que fa servir tothom quotidianament i és el que usa en els títols de les dues primeres crítiques o en l'escrit *La religió dins dels límits de la mera raó*. “Raó” (*Vernunft*) és aquí simplement la facultat que defineix l'home com a animal racional i que engloba tots els usos que Kant distingeix: teorètic o cognoscitiu, crític o transcendental, regulador, ètic o pràctic, estètic, teleològic, etc.

En segon lloc, per a referir-se en concret a l'ús de la raó sense ple valor cognoscitiu que Kant anomena *dialèctic* i que contraposa al legítimament cognoscitiu de l'enteniment (*Verstand*). Com veiem, Kant distingeix entre *Verstand* (que traduïm com a “enteniment”) i *Vernunft* (“raó”). A la “Dialèctica transcendental” de la *Crítica de la raó pura*, la raó (*Vernunft*) és la facultat que cerca els principis i les idees supremes (jo, món i Déu) per tal de pretendre culminar el pensament (totalitzant-lo metafísicament); encara que sigui al preu de ja no poder basar-se en dades empíriques facilitades pels sentits, sinó manllevant esquematismes categorials a l'enteniment. Per tant és un ús metafísic i transcendent (no transcendental) que condueix a errors (il·lusió transcendental), malgrat partir d'una aspiració humana inevitable i legítima (sempre que no s'intenti fer passar per autèntic coneixement científic).

En tercer lloc, per a referir-se als diversos usos de “la raó” que analitza dins de les tres crítiques: teorètic o cognoscitiu, crític o transcendental, regulador, ètic o pràctic, estètic, teleològic, etc.

4.3. La “revolució copernicana” de Kant

Ara bé, per què parla Kant sobretot de raó pura i no simplement de raó?

Dins del projecte criticista de “revolució copernicana”, la intervenció pura i *a priori* de la raó és la que –per a Kant– defineix el subjecte transcendental i les condicions de possibilitat que posa perquè se li doni qualsevol objecte. És a dir, Kant parla sobretot de la “raó pura” perquè és la rellevant dins del marc

de la “revolució copernicana” que vol demostrar i desenvolupar, ja que és la que mostra la prioritat cognoscitiva del subjecte per damunt de l'objecte.

Kant arriba a la seva famosa inversió de la teoria del coneixement tradicional que anomena metafòricament com a “revolució copernicana” com l'única alternativa possible a les contradiccions en què –segons ell– cauen totes les teories del coneixement “realistes”. Aquestes pressuposen que és la cosa a conèixer (la cosa-en-si noumènica o l'objecte exterior) el que “imprimeix” la seva forma en el subjecte pensant.

En canvi, Kant considera que es poden evitar aquests errors i contradiccions si s'admet el seu “idealisme transcendent”: certament hi ha una donació o recepció sensible però sempre condicionada pels filtres i l'acció sintetitzadora del subjecte cognoscent. Cal evitar confondre “l'idealisme transcendent” kantià amb l'idealisme radical, ja que Kant nega que el subjecte creï totalment l'objecte. Al contrari –diu–, cal pressuposar una certa donació de la realitat exterior, ja que, si no, podríem crear absolutament qualsevol cosa i convertiríem les fantasies en realitats. Ara bé, d'altra banda, tampoc és possible (i seria un contrasentit) parlar de com seria la cosa-en-si o el noumen amb independència de l'acció configuradora del subjecte.

Una conclusió essencial de “l'idealisme transcendent” kantià és que només hi ha veritable coneixement quan l'acció sintetitzadora del subjecte s'exerceix sobre una donació sensible. És a dir, el coneixement és fenomen en tant que suma inseparable de la donació sensible i la constitució activa del subjecte. Per això, només hi ha coneixement real i autèntic si l'acció del subjecte s'exerceix efectivament sobre una donació sensible; però alhora, només es pot parlar dels fenòmens tal com són percebuts pel subjecte i, per tant, d'un objecte ja construït en i per l'acció del subjecte (és a dir: no “en si”, sinó “per al” subjecte).

Només gràcies a la suma de les síntesis (de l'espai i el temps en la sensibilitat, de l'esquematisme enllaçant sensibilitat i enteniment i de les categories de l'enteniment) les diverses, disperses i atomitzades dades sensibles se sintetitzen en “un” objecte determinat i coherent.

Llavors, per exemple, ja no hi ha la caòtica suma de colors marrons i verds, sinó l'objecte sensible categoritzat com a “arbre”. Tampoc no hi ha la relativa coincidència o successió de fenòmens, sinó enllaços causals on unes determinades causes tenen unes molt determinades conseqüències i no unes altres. O finalment, tot el complex flux de la nostra consciència queda determinada i vinculada a un determinat jo que la unifica i li dóna sentit.

Revolució o contrarevolució?

Kant usa la metàfora de la “revolució copernicana” perquè la seva inversió de la teoria del coneixement “realista” és tan rotunda i profunda com la que va fer Copèrnic en passar de la visió del sistema solar geocèntric a l'heliocèntric. Ara bé, tot i acceptar la radicalitat de la inversió, alguns filòsofs han remarcat que més aviat seria una “contrarevolució copernicana”. El motiu és que Copèrnic va descentrar la Terra i per tant la humanitat del

centre del món, mentre que Kant –com a bon idealista– més aviat col·loca el subjecte pensant i el jo humà en el centre del coneixement.

Ara bé, també cal reconèixer que així com Copèrnic va demostrar que els fenòmens tal com es veien des de la Terra no corresponien a la realitat de l'organització del món, també Kant relativitza el coneixement humà. Malgrat que Kant diu que no parla només del coneixement humà, sinó de qualsevol coneixement racional possible i coherent amb els *factum* de partida, també és cert que aquest ja no és la visió absoluta i “en si” de les coses, sinó simplement i humilment l'única perspectiva possible donat un determinat “subjecte transcendent”. Per tant, Copèrnic i Kant coincidirien a humiliar i relativitzar les pretensions humanes d'ocupar el centre absolut de tot i de conèixer la veritat mateixa de les coses.

4.4. El mètode transcendent de Kant

Sovint s'identifica el criticisme kantianista com un cert tipus de recerca “psicològica” o “psicologista”. ¿No diu que es proposa explicitar el “subjecte transcendent” i les diverses facultats que comporta? Des d'aquesta perspectiva, s'aplicaria a Kant la superficial perspectiva psicologista que a Locke i Hume tant els agradava fomentar de si mateixos, segurament perquè ajudava la comprensió que els lectors es feien de la seva obra, més que no perquè es limitessin a una recerca merament psicològica.

¿És correcte o el més adequat interpretar el criticisme kantianista i el seu mètode transcendent només en clau psicològica? Nosaltres creiem que no, ja que és cert que hi ha una anàlisi psicològica, però també i potser amb més motiu: metalingüística, lògica, d'un nou tipus de “meta-física”... Cal recordar que les estructures o condicions de possibilitat *a priori* del subjecte transcendent no s'identifiquen a través d'una anàlisi introspectiva o psicològica, sinó a partir de l'anàlisi lògica, metalingüística i “transcendent” de *factum* objectivament determinats i descriuibles: càlcul, geometria, física, moral, estètica... Per tant, el criticisme és en primer lloc un judici crític metalingüístic i lògic d'aquests *factum* i les seves condicions de possibilitat.

Certament, les estructures descobertes s'unifiquen, s'ubiquen i es pensen com a parts d'un subjecte transcendent identificat amb la “raó pura i *a priori*”; per això, escolarment, es poden identificar fàcilment amb la part comuna i universal de la ment humana, de la psicologia humana. Això explicaria, a més, que Kant no pogués concebre cap altra matemàtica, física, principi moral, etc. que els efectivament exercits i construïts per l'home.

Ara bé, cal destacar que, en primer lloc, les estructures del subjecte transcendent descriuen i remetent a les condicions de possibilitat dels mencionats *factum* (i a més, com a *factum* independents de l'home i que perfectament podrien ser-ho per a altres espècies o, fins i tot, universals). Per això Kant sempre diu que no es limita a descriure el funcionament de la ment humana, sinó de la raó com a tal, ja que descriuria com “raona” qualsevol que –sigui o no un membre de l'espècie humana– conegui aplicant, per exemple, el càlcul aritmètic o algebraic i la geometria euclidiana, que tingui un sistema del món com el newtonià, una ètica de la responsabilitat i la llibertat com ell defensa, que

tingués apreciacions estètiques “belles” i “sublims”, lliures d’altres condicions, etc.

Naturalment, això se li ha criticat perquè pressuposa considerar com a absolutes la matemàtica i la física del seu temps i impedeix concebre desenvolupaments posteriors com les geometries no euclidianes o la física relativista einsteniana o la quàntica. Alhora, també comporta absolutitzar la seva pròpia concepció d’ètica (o estètica) i excloure’n d’altres. Aquestes crítiques tenen un bon fonament però, com veurem i malgrat que Kant no podia preveure l’evolució posterior del coneixement, etc., en certa mesura ja les havia acceptat prèviament per la mateixa natura del mètode que escull: el mètode transcendental.

Kant renuncia a construir sobre el buit o sobre pretensions absolutes o divines, per això considera que la filosofia transcendental s’ha de fer pressuposant els coneixements, l’ètica, l’estètica..., efectivament exercits o construïts per la humanitat. És el que anomena els *factum* a partir dels quals començarà a explicar-ne les condicions de possibilitat *a priori*.

El raonament “transcendental” comença necessàriament per la determinació dels *factum* a partir dels quals filosofarem, és a dir: determinarem les bases que analitzarem. Per entendre’ns: quin és el càlcul matemàtic més perfecte i més adequat? L’infinitesimal? Doncs plantejem-nos com ha estat possible edificar un tal càlcul, amb les seves qualitats i limitacions. El mateix cal fer amb la geometria euclidiana o el sistema newtonià del món, els quals no només eren els únics concebibles per Kant sinó per la pràctica totalitat dels científics del seu temps. És cert que no podia concebre una ètica que no pressuposés la responsabilitat, la llibertat i, fins i tot, la immortalitat de l’ànima i l’existència de Déu, encara més que no privilegiés una molt estricta concepció del deure moral i que no menystingués la inclinació afectiva, el sentiment o les passions.

Podem veure tot això com a limitacions del plantejament de Kant, però en cap moment aquest no ho nega. Al contrari, el seu mètode transcendental es basa en el fet de partir del que es considera vàlid i efectivament exercit dintre de tot el que disposa la humanitat, per tal d’aixecar acta de les seves condicions de possibilitat, de fer-ne el judici públic objectiu que hem dit que és el “criticisme” kantian.

Una de les conseqüències d’haver superat la metafísica del racionalisme dogmatisme que havia practicat en la seva etapa precrítica és que Kant no pot fer legítimament cap altra cosa, ja que pressuposaria situar-se en una posició quasi-divina. Per això el Kant ancià creu veure en les propostes –“hipercrítiques” diu– més radicalment idealistes de Fichte una recaiguda en l’erroni salt metafísic i dogmàtic. Ja no dins d’un sa “idealisme transcendental”, sinó d’un idealisme radical que creu poder construir-ho tot a partir de “l’acció originària” del jo, que literalment crearia del no-res al no-jo, a l’objecte, al món.

Cal repetir, però, que “l’idealisme transcendental” basat en el mètode transcendental breument exposat, no és en cap cas un idealisme que impliqui la creació de tota la realitat per al i des del subjecte. I cal dir que el mètode transcendental kantianà és en la base de gran part de la filosofia posterior fins a l’actualitat. Tant de la neokantiana com de la fenomenològica, tant les dels idealistes alemanys (encara que aquí no en podem explicar els subtils equilibris que sobre la filosofia transcendental kantiana fan tant Fichte, Schiller, Schelling o Hegel) com la filosofia analítica del segle xx.

El mètode transcendental i crític kantianà representa una limitació molt humil de les pretensions de la raó, que està compensada per a permetre un més gran rigor. Cal per això evitar confondre “transcendental” amb “transcendent”. Una de les conseqüències essencials del mètode transcendental és denunciar qualsevol “salt” o afirmació que pretengui transcendir els límits humans o de la raó per a pontificar “presumptuosament” i pretendre conèixer “dogmàticament” el noumen, la cosa-en-si, Déu o el més enllà.

Al contrari, el mètode transcendental representa denunciar tota pretensió de coneixement vers el transcendent, com també renunciar-hi. Ara bé això no vol dir que resti al nivell del merament immediat, del donat com a tal donat, en la mera descripció dels fenòmens, sinó que com hem dit aprofundeix preguntant-se per les condicions de possibilitat de l’immediat, donat i fenomènic (com han estat possibles?). I és aquí on descobreix les estructures de la raó pura *a priori* o del subjecte transcendental.

Resum

En un context social retardat però de gran potència cultural i demogràfica, la Il·lustració és el moment de la poderosa entrada del món alemany modern en la filosofia. Malgrat Leibniz i els seus deixebles, Kant és el pensador clau en aquesta eclosió. A més, el criticisme marca un abans i un després en l'evolució de la filosofia, ja que Kant avalua i hi sintetitza les grans aportacions de la modernitat.

Kant justifica l'especificitat i preponderància de la ciència física matemàtica pel que fa al coneixement rigorós. Ara bé, salva i legitima la tasca autònoma de la filosofia en tant que anàlisi transcendental, "crític" i "metalingüístic" tant de la ciència, com de l'ètica, l'estètica i la resta de "sabers" o *factum*.

Kant troba una síntesi en el debat entre l'innat i l'experimental, amb la seva concepció de la "raó pura" i la "revolució copernicana". També supera les profundes denúncies de Hume, fins a evitar de caure en l'escepticisme i permetre un nou racionalisme, si bé ja no és "dogmàtic" com el de l'Escola de Leibniz i Wolff –o del mateix Kant en el període "precrític".

Potser influït pel pietisme i, sens dubte, per Rousseau, Kant també defineix una ètica racionalista i no emotiva (com la de Hume), però alhora autònoma de la ciència i sense que amenaci la llibertat i responsabilitat (com la de Spinoza).

Tot això ho encara des d'una profunda actitud i convicció "il·lustrada" dels "interessos essencials de la humanitat", i redacta una complexa i àmplia obra en la qual no manca pràcticament cap qüestió.

Exercicis

Qüestions breus

1. Ètica categòrica o hipotètica? Ètica emotiva o racional?
2. Existeixen els judicis sintètics *a priori*?
3. Similituds i diferències entre Descartes i Kant.
4. Revolució o contrarevolució?
5. Rellevància del mètode transcendental.

Comentari de text

Text 1. Què és Il·lustració?

Analitzeu i comenteu el text següent que inicia l'escrit de Kant *Resposta a la pregunta: Què és Il·lustració?*

"Il·lustració és la sortida de l'home de la seva culpable submissió. Submissió és la incapacitat de fer servir el propi enteniment sense la guia d'altri. Aquesta submissió és culpable perquè la seva causa no rau en la manca d'enteniment, sinó de decisió i de valor per a servir-se'n sense la tutela d'altri. Sapere aude! Tingues el valor de servir-te del teu propi enteniment! Aquest és el lema de la Il·lustració.

La mandra i la covardia són les causes que una gran part dels humans continuïn sotmesos de grat i durant tota la seva vida, malgrat que ja fa molt temps que la naturalesa els alliberà de tutela aliena (*naturaliter maiores*). També ho són del fet que sigui tan fàcil a altri erigir-s'hi en tutor. És tan còmode ser sotmès!"

traducció G. M.

Text 2. 2n. pròleg Crítica de la raó pura

Comenteu el text del segon pròleg de la *Crítica de la raó pura* (BXXXV).

"La crítica no s'oposa al procediment dogmàtic de la raó en el coneixement pur d'aquesta en tant que ciència (ja que la ciència ha de ser sempre dogmàtica, és a dir, ha de demostrar amb rigor a partir de principis a priori segurs), sinó al dogmatisme, és a dir, a la pretensió d'avançar amb purs coneixements conceptuals (els filosòfics) d'acord amb uns principis [...] sense haver examinat la forma ni el dret amb que s'arriba. El dogmatisme és, doncs, el procediment dogmàtic de la raó pura sense prèvia crítica de la pròpia capacitat."

Crítica de la raó pura (BXXXV)

Text 3: Revolució copernicana

Comenteu el text de la *Crítica de la raó pura*.

"Fins ara, s'havia suposat que tot el nostre coneixement s'havia de regir pels objectes; però partint d'aquesta suposició, han fracassat tots els intents per a establir d'aquests objectes alguna cosa a priori que ampliés el nostre coneixement. Per això, s'hauria de mirar si no progressaríem més en la tasca de la metafísica si admetéssim que els objectes s'han de regir pel nostre coneixement, cosa que ja encaixa més bé amb la possibilitat demanada d'un coneixement a priori dels objectes, que ha d'establir alguna cosa abans que ens siguin donats."

Crítica de la raó pura.

Solucionari

Qüestions breus

1. Llegiu l'apartat dedicat a l'ètica kantiana i, després de cercar al diccionari el significat dels termes, 1) distingiu entre "imperatiu categòric" i "imperatiu hipotètic"; 2) penseu un parell de bons exemples que mostrin la diferència; 3) digueu quines són les principals conseqüències de basar una ètica en imperatius categòrics o en hipotètics; 4) digueu quines són les principals conseqüències de l'emoivisme humeà i del racionalisme ètic de Kant.

2. Llegiu l'apartat dedicat als tipus de judicis segons Kant i, després de cercar al diccionari el significat dels termes, distingiu entre 1) judici analític, 2) judici sintètic *a posteriori* i 3) judici sintètic *a priori*. Formuleu un exemple clar de cada un d'aquests tipus i expliqueu les conseqüències que té per a Kant l'existència de "judicis sintètics *a priori*".

3. Llegiu l'apartat sobre "Similituds entre Descartes i Kant" i exposeu 1) les principals similituds i 2) les principals diferències en l'evolució de les filosofies de Descartes i Kant. En concret, què tenen en comú i en què es diferencien els projectes i desenvolupaments sistemàtics de les *Meditacions metafísiques* de Descartes i la *Crítica de la raó pura* de Kant.

4. Llegiu l'apartat "Revolució o contrarevolució?" i analitzeu les 1) similituds i les 2) diferències en les "revolucions" plantejades per Copèrnic i per Kant?

5. Llegiu l'apartat 4.4, "El mètode transcendent de Kant" i, després de cercar al diccionari el significat dels termes, distingiu entre 1) *transcendental* i 2) *transcendent*. Expliqueu per què el criticisme kantianista es basa en el "mètode transcendent", però alhora prohibeix tota referència a un coneixement transcendent.

Comentari de text

Text 1. Què és l·l·lustració?

Preguntes concretes per a contestar:

1. Argumenteu a qui es dirigeix Kant sobretot:
  - als grans filòsofs il·lustrats de la seva època,
  - als encara no prou educats o
  - al conjunt de la humanitat sense excepció.

Text 2. 2n. pròleg *Crítica de la raó pura*

Preguntes concretes per a contestar:

1. Quina és la diferència entre "procediment dogmàtic" i "dogmatisme"?
2. On es poden aplicar legítimament i on no?
3. Entre els "principis *a priori* segurs" que segons Kant ha de pressuposar el "científic" per al seu treball hi ha, per exemple, la "constància de la naturalesa", els principis de "raó suficient" o "no contradicció". Penseu-ne altres exemples.

Text 3: Revolució copernicana

Preguntes concretes per a contestar: Què volen dir en el text termes com 1) *a priori*, 2) *objecte* i 3) *regir*. Què tenen a veure amb la "raó pura"?

Exercicis d'autoavaluació

Digueu si les afirmacions següents són vertaderes o falses:

1. En l'actualitat els experts distingeixen diversos tipus d'Il·lustració, per exemple l'específicament alemanya s'anomena *Aufklärung*.
2. Königsberg la ciutat de Kant, en l'actualitat s'anomena Kaliningrad i és sota sobirania russa.
3. A finals del XVIII el món alemany tenia una gran potència demogràfica i cultural però estava molt dividit políticament.
4. En la seva etapa precrítica, Kant s'interessava tant per la ciència newtoniana com per la metafísica wolffiana.
5. Kant defineix com el lema de la Il·lustració la frase llatina *Sapere aude!*, que vol dir 'És tan còmode, ser sotmès!'
6. Per a Kant la *Crítica de la raó pura* té alhora una funció negativa (limitar l'ambició presumptuosa de la raó) i una altra de positiva (assegurar plenament l'ús legítim de la raó).
7. Kant valora molt l'escepticisme de Hume (el considera educatiu de la raó) però dedica la seva filosofia a superar-lo.
8. Els imperatius *categòric* i *hipotètic* es diferencien pel fet que el primer és més dogmàtic i el segon més democràtic.
9. Els judicis analítics segons Kant, coincideixen amb les relacions d'idees segons Hume; però en canvi els judicis sintètics, segons Kant, no sempre coincideixen amb les qüestions de fet, segons Hume.
10. Segons Kant, els científics estan legitimats a procedir dogmàticament.
11. La revolució copernicana kantiana considera que els objectes poden ser coneguts tal com són en si.
12. Kant demostra en la dialèctica transcendental com trobar la síntesi entre la tesi i l'antítesi de les antinòmies.

Solucionari exercicis d'autoavaluació

1. Veritat.
2. Veritat.
3. Veritat.
4. Veritat.
5. Fals.
6. Veritat.
7. Veritat.
8. Fals.
9. Veritat. Kant afirma que els judicis sintètics poden ser *a posteriori* com les qüestions de fet, segons Hume, però també poden ser *a priori*.
10. Veritat.
11. Fals.
12. Fals.

Glossari

Aufklärung *f* Part específicament alemanya del moviment il·lustrat. Literalment el terme alemany significa 'il·lustració'.

crítica *f* Judici, segons Kant, destinat a determinar el valor d'alguna cosa; en el judici de les possibilitats i els límits de la raó humana.

críticisme *m* Nom donat al sistema filosòfic kantià a partir de la *Crítica de la raó pura*, la *Crítica de la raó pràctica* i la *Crítica de la facultat de judicar*.

mètode transcendent *m* Mètode que, partint de la realitat fàctica d'alguna cosa (com ara la ciència física matemàtica newtoniana), analitza les condicions de possibilitat, és a dir tot el que hi és implícit i necessari.

pràctic -a *adj* Relatiu a la decisió ètica, segons Kant, que pressuposa la llibertat i la responsabilitat.

pragmàtic -a *adj* Relatiu a les circumstàncies concretes amb la voluntat de maximitzar el resultat.

revolució copernicana *f* Inversió impulsada per Kant en la teoria del coneixement tradicional que destaca el paper del subjecte per damunt de l'objecte, ja que el subjecte condiciona la manera fenomènica com se li pot donar l'objecte. El terme neix de comparar-se al profund canvi en l'astronomia impulsat per Copèrnic, el qual va passar d'un sistema planetari que girava al voltant de la Terra a un altre al voltant del Sol.

teorètic -a *adj* Que té caràcter de teoria científica. La filosofia teorètica s'ocupa només del coneixement, la ciència i el que és veritable o fals.

Bibliografia

Alegret, L. (ed.) (2006). *Al voltant de Kant*. Barcelona: La Busca.

Important publicació per al centenari de la mort de Kant, amb sintètics articles dels millors coneixedors de les universitats catalanes que abasten la pràctica totalitat del pensament kantià.

Cassirer, E. (1948). *Kant, vida y doctrina*. México: FCE.

Clàssic molt útil perquè explica l'evolució del pensament kantià a mesura que escriu i difon les seves obres. Ja per l'índex es pot consultar l'aportació i síntesi de cada una de les obres, així com l'evolució general.

Mayos, G. (2004). *Ilustración y Romanticismo. Introducción a la polémica Kant-Herder*. Barcelona: Herder (vegeu també el web de Mayos <http://www.ub.es/histofilosofia/gmayos/ilustracioXVIII.htm>)

Bona presentació del pensament kantià, tot contextualitzant-lo en la seva època, especialment en relació amb el seu deixeble i després crític preromàntic Herder.

Mayos, G. (2006). *La Il·lustració*. Barcelona: Ediuoc (versió en castellà a Barcelona: Editorial UOC, 2007).

Síntesi del moviment il·lustrat, distingint les diverses etapes i corrents, presentant els pensadors més importants i aportant el context social, polític i cultural i les interpretacions més importants.

Vovelle, M. (ed.) (1995). *El hombre de la Ilustración*. Madrid: Alianza.

Important obra col·lectiva on s'analitzen els diversos tipus de personatges i les seves característiques que conviuen en la Il·lustració, com ara l'intel·lectual, el comerciant, la dona.

Pàgines web per consultar

- Textos de Kant en alemany.

<http://www.hkbu.edu.hk/~ppp/K1texts.html>

- Textos de Kant traduïts a diversos idiomes.

<http://www.hkbu.edu.hk/~ppp/K2texts.html>

- Pàgines enciclopèdiques introductòries de Wikipèdia en castellà i català.

es.wikipedia.org/wiki/Immanuel_Kant i ca.wikipedia.org/wiki/Immanuel_Kant

- Pàgina universitària del Dr. Gonçal Mayos amb textos sobre Kant i el seu context.

<http://www.ub.es/histofilosofia/gmayos/ilustracioXVIII.htm>

- Pàgina personal del Dr. Ramon Alcoberro.

<http://www.alcoberro.info/planes/kant0.htm>

- Pàgina de la Universitat Autònoma de Barcelona que vincula amb molts altres enllaços.

<http://hipatia.uab.cat/exposicions/breus/kant/kant.htm>

- Web pedagògic molt clar i ben presentat.

www.webdianoia.com/moderna/kant/

- Bloc d'un professor valencià que exposa pedagògicament la teoria kantiana dels diversos tipus de judici.

<http://francescllorens.wordpress.com/category/filosofia/kant/>

- Introducció senzilla i accés telemàtic a alguns dels textos kantians traduïts al castellà.

<http://www.filosofia-irc.org/filosofos/k/kant/>

- Presentació pedagògica i clara en anglès.

<http://www.iep.utm.edu/k/kantmeta.htm>

- Pàgina francesa amb biografia, vocabulari i textos traduïts.

<http://www.chez.com/kant/>

- Glossari anglès complet de termes kantians

<http://www.hkbu.edu.hk/~ppp/ksp1/KSPglos.html>